
УДК 81'373.2

Юрій Карпенко (м. Одеса)

ДЕЩО ПРО ВИВЧЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ

У статті проаналізовано основні питання методики й методології вивчення власних назв. Зроблено спробу їх узагальнення й визначення подальших шляхів розвитку.

Ключові слова: методика й методологія вивчення власних назв.

Поява нової науки вимагає, окрім потреби в цій науці, двох речей: 1) організаційних дій та 2) осмислення методології й методики такої науки. Організація ономастики як науки (а не окремих побіжних розвідок) лягла в Україні на плечі Кирила Кузьмича Цілуйка — і він цю організацію забезпечив, можна сказати, повною мірою. Честь йому і слава за ці героїчні зусилля.

З методологією та методикою вийшло складніше. Це дуже нелегка річ. Здається, ще Бертран Рассел сказав, що вчені спочатку відкривають щось, а потім думають, здебільшого — безуспішно, як їм вдалося це зробити. Методологія і методика науки розвиваються зі значним відставанням від цієї науки, яка розвивається методом проб і помилок, на базі чого поступово й формуються методологічні засади. Виникнення розмов про ці засади є доказом того, що відповідна наука вже сформувалася, досягла певних результатів (і наробила певну кількість помилок): настала пора те узагальнити, з'ясувати методологію та методику, визначити подальші шляхи розвитку.

У повоєнні часи у нас — маю на увазі українські та російські публікації — з'явилося декілька досить солідних збірників статей і колективних монографій, присвячених методології та методиці мовознавства, у яких іноді проблискувала також і ономастика. Першою з цих книжок стали «Методологічні питання мовознавства» — збірник, що вийшов у 1966-му р. у Києві за редакцією І.К. Білодіда. Переважно всі статті цього збірника присвячені проблемам, якими цікавився автор, а вже в тих проблемах намагався виділити методологію.

Пор. назву статті І.І. Ковалика «Методологічні проблеми вивчення структури слова». Однак дві статті викладають авторську концепцію методології (і методики теж) на рівні всієї лінгвістики. Це статті О.С. Мельничука та А.О. Білецького, які слід настійно рекомендувати до опрацювання, особливо молодим дослідникам, зокрема магістрантам та аспірантам. Мені видається, що всіх мовознавців і передусім ономастів, можна розділити на тих, хто знає статтю Андрія Олександровича Білецького «Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві», і тих, хто її не знає. Я опублікував рецензію на цей збірник (і на більшість тих, про які йтиметься далі), тому за час від виходу збірника – більше як 30 років – переконався в справедливості цих слів.

Тут варто назвати ще одну статтю, яка не має такої вагомості, як стаття А.О. Білецького, але зате спеціально присвячена ономастиці. Йдеться про роботу Б.А. Старостіна «Некоторые методологические проблемы теории собственных имен», надруковану в збірникові «Имя нарицательное и собственное» (М., 1978), що є чи не першою в східних слов'ян працею про ономастичні методи (про методологію тут, окрім самої назви статті, не йдеться) з досить змістовним їх аналізом.

У 1973-му р. у Москві як третій том праці «Общее языкознание» (хоча це ніде не зазначено) вийшли «Методы общелингвистических исследований» за редакцією Б.О. Серебренникова. На окремій сторінці праці в дусі того часу фігурує застереження: «У книзі... багато уваги приділено ролі марксистського діалектичного методу в лінгвістичних дослідженнях» (Тут і далі переклад – Ю.К.). Але, на щастя, це, як кажуть росіяни, «отмазка», і в роботі викладено не основи марксистсько-ленінізму, а ґрунтовно й глибоко розглянуто фундаментальні проблеми лінгвістичної методології.

Через 10 років, у 1983-му р., за редакцією В.М. Русанівського в Києві вийшла колективна монографія «Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів». Праця, незважаючи на свою назву, в багатьох розділах містить цінні дослідження С.Я. Єрмоленко, В.В. Німчука, В.М. Русанівського, Н.М. Сологуб, хоча значну частину її матеріалів слід визнати застарілою.

У тому ж 1983-му р. у Свердловську вийшла перша окрема праця «Методы топонимических исследований», яка лише за назвою стосується ономастичної методології. У Свердловську Олександр Костянтинівич Матвеев, нині член-кореспондент РАН, давно видавав чи не найкращий на той час у Росії періодичний збірник «Вопросы ономастики». У тяжкій праці, але збірник виходив. Усе було добре до 15 випуску. А тоді раз – і Міністерство освіти (комусь у ЦК щось замакітрилося) ухвалило: хочеш щось потрібне для навчання видавати, то видавай, але якихось періодичних, серійних видань ніні... Багато хороших задумів тоді не здійснилося. Так, узагалі припинили своє існування прекрасні інформативні, змістовні «Повідомлення Української ономастичної комісії», ряд інших серійних видань.

О.К. Матвеев знайшов розумний вихід із цього скрутного становища. Готовий до друку 16-й випуск «Вопросов ономастики» він видав під окремою назвою «Методы топонимических исследований», а на звороті титульної сторінки зазначив, що це 16-й випуск «Вопросов ономастики». З методологічної ж проблематики тут маємо лише те, що першою в збірникові стоїть стаття Г.В. Глинських «Про принципи й методи дослідження субстратної топонімії». Наступний 17-й випуск «Вопросов ономастики» (про це сказано теж на звороті титульної сторінки) вийшов уже в 1985-му р. під зовсім іншою назвою «Топонимия Урала и Севера Европейской части СССР». Ніякої методики...

Після розпаду СРСР із його дикуватими настановами О.К. Матвеев та його учні почали, хоч і не зразу, видавати ніби продовження свого періодичного видання — журнал «Вопросы ономастики». Це перший у Росії й чи не найкращий у Славії ономастичний журнал. Вийшло вже чотири номери (2004–2007), ось-ось надрукують п'ятий. Додамо відразу, що повноцінний ономастичний український журнал «Лѳуос овоцаѳткѳ» за редакцією професора Є.С. Отіна почав виходити в Донецьку. У 2006-му р. вийшов перший його номер, у 2008-му р. — другий, третій у друці. Як наближений до журналів, що публікують ономастичні періодичні видання, слід уважати щорічник «Студії з ономастики та етимології», який видає відділ ономастики Інституту української мови НАН України. Вийшло вже шість томів цього видання, причому кожен наступний — глибший і кращий (і об'ємніший) за попередній. В Одесі за моєю редакцією виходять із 1999-го р. «Записки з ономастики». У 2007-му р. вийшов 10-й випуск, незабаром з'явиться 11-й. Усі названі ономастичні журнали та періодичні видання так чи інакше пов'язані зі спеціальною ономастичною методикою, меншою мірою — методологією. Ономасти повинні знати їх усі. Адже до 1991-го р. усі незалежні слов'янські країни мали свої ономастичні журнали. Не було тільки в тих, що входили до складу СРСР. Тепер є. Це дуже красномовний факт, вагомий для становлення ономастичної методології й методики.

1986-го р., вже на початку перебудови, нарешті вийшла в Москві колективна монографія «Теория и методика ономастических исследований» за редакцією А.П. Непокупного. У 2007-му р. її без будь-яких змін передруковано, лише інформацію про авторський колектив, у 1986-му р. оприлюднену на звороті титульної сторінки, тут винесено на обкладинку: А.В. Суперанская (вона зробила левову частку роботи), В.Е. Сталтмане, Н.В. Подольская, А.Х. Султанов. Змін це видання 2007-го р., повторюю, не містить ніяких, хоч вони були б дуже потрібні. Знайшов лише одну «зміну»: у списку літератури до словника О.С. Ахманової, і тоді не найкращого, а тим більше тепер, додруковано в дужках не дуже зрозуміле: URSS 2007 (с. 240). Ця монографія 1986-го р. була, безперечно, дуже потрібною, її активно використовували. У ній, щоправда, більшу частину займає розділ про теорію ономастичних досліджень, де написано про що завгодно,

окрім методології та методики. Цей останній мотив досить змістовно викладений у другій частині монографії на 54 сторінках (с.180–234). Методи тут описано значно краще, ніж методологію, яку кілька разів згадано, але ніде ніяк не описано.

Що ж таке, зрештою, **методологія** і **методика** взагалі, а для ономастичних досліджень зокрема? Для відповіді до цієї пари термінів доцільно додати третій — **прийом** і запропонувати таке формулювання: методом називаємо сукупність прийомів, послідовне використання яких дозволяє досягти певної, задалегідь сформульованої мети. Методологія ж — це сукупність методів, послідовне застосування яких дає змогу одержати певний бажаний результат, а саме запропонувати розв'язання вирішуваної наукової проблеми. Можна сказати, що метод складається з прийомів, а методологія — з методів.

Розглянемо цю тезу на прикладі укладання етимологічних словників, а потім спробуємо конкретизувати свої щойно сформульовані узагальнення.

Для укладання етимологічного словника (бажаний результат, наприклад, виконання планової теми наукової установи) необхідно: 1) максимально повно зібрати всі споріднені слова в різних мовах, у тім числі й слова, що тільки видаються спорідненими в мовах, що теж тільки скидаються на споріднені. Колись А.Є. Супрун дуже точно, хоч і парадоксально відзначив, що це завдання найефективніше можна було б виконати не вручну, а за допомогою комп'ютера (тоді ще говорили: ЕОМ) за спеціально розробленою програмою; 2) перевірити (зрештою, прийняти чи відкинути) факт спорідненості кожного із зібраних слів, зіставляючи кожну пару цих слів як із фонетичного (відповідність фонетичним законам), так і з семантичного погляду; 3) встановити словотвірну парадигму (епідигматичні відношення) тих із зібраних слів, які визнані спорідненими, виділивши також факти контамінації різних за походженням слів, їх фонетичні та семантичні зрушення, вплив запозичених слів; 4) у результаті застосування цих методів розділити визнані спорідненими слова на три групи: а) пряма словотвірна парадигма; б) слова, що зазнали народноетимологічної перебудови; в) слова, що є кальками іншомовних, як-от слово *Відродження*, скальковане з фр. Renaissance, а слово *совість* — з гр. συνείδησις (συν — з, εἶδησις — знання, відомість).

Коли зібрані слова докладно проаналізовані й згруповані описаним чином (а частіше — паралельно з цим процесом), їх вивчають з погляду етимології. При побудові етимологічного словника української мови всі етимологічні словники, наприклад англійської чи португальської мови, мають бути переглянуті, оскільки це індоєвропейські мови, що можуть зберегти багато цікавинок у споріднених словах. Особливо цінними тут є словники давніх мов (латинської, грецької, санскриту) та словники-реконструкції індоєвропейської прамови. Зіставлені словники так чи так згадують у створюваній статті нового етимологічного словника: просто перераховують найавторитетніші

словники з тотожною етимологією, вказують словники з іншими етимологіями (з коротким поясненням, чому ці етимології неприйнятні).

Після реалізації цих двох методів (зауважимо, що це дуже складні методи, які можна кваліфікувати як дві групи споріднених методів) можна перейти до третього — написання словникової статті. Кількість таких статей і форма кожної повністю визначені настановами методології. Залежно від прийнятої концепції етимологічного словника всі слова регулярної словотвірної парадигми подають в одній словниковій статті, яка починається з переліку цих слів. Так укладено «Етимологічний словник української мови», у 7 тт., п'ять томів якого вийшло в 1982–2006 рр.; шостий том невдовзі має з'явитися, а сьомий — довідковий — теж уже в роботі. Слова-кальки та перебудови за народною етимологією і в цих випадках переважно (але не завжди, на жаль) подають в окремих статтях.

Інша концепція — в «Этимологическом словаре славянских языков. Праславянский лексический фонд», що виходить із 1974-го р. Мені відомий 30-й його випуск, що вийшов у 2003-му р. Його кінцеве слово — **obvedьnъjъ*, тобто кінця-краю йому ще не видно. Відповідальний редактор першого — О.С. Мельничук, другого — О.М. Трубачов. Обидва редактори в останніх томах (випусках) подані вже в траурних рамцях. Російський «Словарь» подає окремо кожне слово, що зумовлено і прийнятим принципом (він дозволяє описати всі найменші фонетичні та семантичні особливості кожного слова), і, найважливіше, тим, що кожна лексема адресована неживій праслов'янській мові, і має на меті назвати всі праслов'янські слова, а не лише етимологічно складні.

Узагалі етимологічні словники різного типу й різних авторів містять словникові статті надзвичайно різні за розміром, інформаційним вмістом, обсягом лексики, науковим апаратом тощо. Найбільше різняться, зрозуміло, наукові та навчальні, шкільні етимологічні словники. Нині дедалі більше з'являється ономастичних етимологічних словників. В Україні серед них найвагомішими вважаю історико-етимологічний словник Павла Чучки «Прізвища закарпатських українців» (Львів, 2005, 701 с.) та «Праслов'янський гідронімний фонд (Фрагмент реконструкції)» Віктора Шульгача (К., 1998, 367 с.).

Реакція наукової молоді на поняття методології й методики особливо виразно виявляється в авторефератах ономастичних дисертацій. Ми розглянули цілком вибірково з цього огляду 100 дисертацій, так що кожна цифра виражає одночасно не лише кількість, але й відсоток. Серед розглянутих дисертацій (три чверті кандидатських і чверть докторських) методології так чи так стосуються 60 дисертацій, а 40 її не згадують. При цьому у 18 рефератах узагалі немає згадки ні про методологію, ні про методику, хоч ВАК директивно передбачив їх короткий опис у вступній частині роботи. Так було і в часи СРСР (частина розглянутих дисертацій, близько

30, сягає тих часів). У 22 рефератах, при відсутності окремого пункту про методологію у вступній частині, сама дисертація має методологічне скерування. Особливо яскраво це проявляється у В.М. Калінкіна, який у рефераті своєї докторської дисертації в переліку завдань зазначає: «Головною метою дослідження є пошук та систематизація встановлених наукою, а також розробка й формулювання нових основоположних загальнотеоретичних процесів та тверджень, спираючись на які, вивчення поетики пропріальних одиниць набуває форми дисципліни, що має власний теоретичний каркас» [1: 2]. Своєю дисертацією та іншими працями В.М. Калінкін реально збагачує ономастичну методологію. Такого роду реферати, на жаль, трапляються рідко.

38 рефератів, де методологія представлена відповідно до ваківських вимог (як у В.М. Калінкіна), містять, якщо це дисертації радянського періоду (їх 12), таку чи таку згадку про марксизм-ленінізм, зрідка — з цитатою з творів В.І. Леніна, одна — з творів К. Маркса. У цих авторефератах така згадка ніякого впливу на сам зміст роботи не має. Я розглядав дисертації, що виходили на захист після розвінчання культу Сталіна, тому ніяких згадок про його «геніальні» мовознавчі роботи вже немає. У дисертаціях після 1991-го р. так само зник марксизм-ленінізм. Іноді як методологічну дисертанти висувують тезу про діалектику чи діалектичний матеріалізм, що — без зв'язку саме з марксизмом-ленінізмом — цілком правомірно. Іноді сказано про принцип історизму чи навіть про весь «арсенал сучасної лінгвістичної думки», або «єдність гносеологічних, діалектичних та історичних підходів», «системний підхід» тощо.

У тих 82 рефератах, де спеціально сказано про методи дослідження, йдеться переважно про описовий метод, він же, дуже рідко, синхронно-описовий — названий у 61 роботі; також про кількісний метод, згаданий у 36 роботах. Утім тут панує істотна термінологічна плутанина. Термін «кількісний метод (чи прийом)» названо тільки в 19 роботах, а в інших фігурує статистичний і, зрідка, математичний метод. Але йдеться про одне й те ж — про кількісні підрахунки. Статистичним, як відомо, можна назвати лише той метод, що оперує спеціальними математичними формулами, обраховує відсоток імовірності результатів тощо. Простий підрахунок, дуже корисний, наприклад, при дослідженні динаміки особових імен, є кількісним, але не статистичним.

Так само переважно термінологічна розбіжність фігурує в термінах зіставний (дуже популярний у вжитку), описово-зіставний та порівняльно-зіставний (54 роботи). У ряді досліджень, зокрема топонімічних, наперед виходить етимологічний метод, переважно він же порівняльно-історичний, порівняльно-діахронічний (32 роботи). Певного поширення набув також компонентний аналіз (10 робіт). Утім тут ідеться більше про назву, ніж про сутність, тому що більшість дипломників, які серед інших називають компонентний аналіз,

насправді ним як слід не оволоділа. Досить часто аналізують словотвір досліджуваного матеріалу, але цей напрям у методичному плані не має усталеного термінологічного позначення. Хтось відносить його до описового методу, хтось користується термінами словотвірний аналіз, структурно-словотвірний аналіз та ін. Поодинокі трапляються ще такі позначення назв методів дослідження: контекстуальний, контекстологічний, історико-лексичний, культурно-історичної інтерпретації. В описах методичного оснащення дисертації, особливо кандидатської, трапляються соціолінгвістичний метод (опитування, анкети), психолінгвістичний, лінгвогеографічний, лінгвоареальний, внутрішньої реконструкції, семантичний, функціональний, стилістичний, валентнісний, метод опозицій. Методів тут названо значно менше, ніж термінів, які, по суті, називають різними словами нерідко одне й те саме. При вивченні того, як мова працює в свідомості людини, користуються методом чорної скриньки, тобто спостерігають певне явище на вході й на виході, бо як діє мова безпосередньо в мозку, поки що невідомо.

Пункт вступної частини дисертації (чи реферату), присвячений методам і методології здебільшого неточно, а то й просто погано відбиває ту методику, на яку спирається дисертант. Адже значно легше користуватися якимось інструментом, ніж пояснити засади його дії. Але для поліпшення справи треба передусім не про цей пункт дбати, а глибше оволодівати сутністю наукової методології й методики. Треба навчитися добирати належні методи. На якісь земляні роботи потрібен екскаватор, а десь треба працювати лопатою чи навіть щіточкою й пальцями.

1. *Калінін В.М.* Теоретичні основи поетичної ономастики: Автореф. дис. ...доктора філол. наук. — К., 2000. — 38 с.

Yuriy Karpenko (Odesa)

SOME NOTES ABOUT THE PROPER NAMES STUDYING

In the article there main problems of techniques and methodologies the proper names studying are examined and the attempt of all the proper names movement trends generalization are done.

Key words: techniques and methodologies of the proper names studies.